

Lidt Holbergfilologi

Randnoter til komedierne

Af Sv. Eegholm-Pedersen

Danske Studier har i sin 100-årige historie bidraget smukt til Holbergforskningen. Tohundredåret for forfatterens død (1954) blev markeret med et halvbind – også som særtryk – med afhandlinger inden for forskellige felter af Holbergstudiet, og slår man op i generalregistret (1971) over de første 60 årgange, kan man konstatere at Holberg er den der ved siden af Oehlenschläger fylder mest af alle, mere fx end de andre guldalderkoryfæer, fra Grundtvig og Ingemann til Andersen og Kierkegaard. Også de sidste 40 årgange, især i 1980'erne og 90'erne, bringer jævnlig Holbergstof, i hoved- og mindre artikler og anmeldelser, jf. Aage Jørgensens jubilæumsartikel *Danske Studier* 2003:13 f. Gennem de mange år er der fremkommet en række bidrag og punktstudier også til det centrale felt inden for Holbergfilologien der omfatter tekstkritik og tekstinterpretation, se til eksempel »Holbergiana«-artikler 1925 og 1926 af H. Logemann og Carl Roos (om det mystiske ord *Kalloepers* i *Jacob von Tyboe* 2. akt 1. scene, formentlig fejl for *Kaeskoepers*, ostehandlere) eller fra senere år E. Spang-Hanssens føljeton over 3 årgange (1964, 1965 og 1968) under samme rubrik og med i alt 37 numre, som foruden bidrag til biografi og bibliografi m.m. giver en række real- og ordkommentarer til komedierne. Det er denne linie, inden for den angivne filologiske ramme, der tages op her.

Der er netop i disse år – med anledning i det aktuelle mærkeår, 250-året for Holbergs død (2004) – bestræbelser i gang for at skabe grundlag for en ny stor Holbergudgivelse, en afløser af den for længst udsolgte monumentaludgave af *Samlede Skrifter* ved Carl S. Petersen (1913-63, tekstbindene afsluttet 1942). I første række en grundlæggende elektronisk udgivelse af hele forfatterskabet, men forhåbentlig og forventelig også med afledte produkter i form af traditionelle papirudgaver af udvalgte partier og genrer. Det er en gammel klage – se Kristoffer Nyrop i *Danske Studiers* forgænger *Dania* X (1903) 129, Aage Hansen her i *Danske Studier* 1954:54 – at vi savner en kritisk specialudgave af forfatterskabets vigtigste del, altså komedierne. Det 20. århundrede har givet

flere udmærkede udgaver, Carl Roos i Festudgaven 1922-24, Billeskov Jansen i *Udvalgte Værker* 1969-70 og senere separat i mindeåret 1984. Men en egentlig standardudgave med optryk af originalerne, udførligt tekstkritisk apparat, varianter og kommentarer foreligger endnu ikke. De følgende spredte bemærkninger og randnoter til komediernes tekstkritik og kommentering præsenteres da med tanke på og venlig hilsen til eventuelle nye udgaver og udgivere, som måske kan udnytte noget af det her meddelte.

Til teksten

Et grundlæggende problem for den lange række af komedieudgivere i det nittende og tyvende århundrede har været ortografien. Hvilken ortografisk form skulle vælges? Billedet er broget, de enkelte udgivere har hver sit bud. Men hovedtendensen har været en normalisering af de gamle tryks fluktuerende ortografi, efter forskellige mønstre. Hovedudgiveren i det nittende århundrede, F.L. Liebenberg, der med sin store 8-binds udgave (1847-54), den efterfølgende 3-binds udgave (1869-70) og et-bindsudgaven (1876, med flere optryk) har præget udviklingen også i det tyvende århundrede som forlæg for Billeskov Jansens tekst i udgaverne 1969 og 1984, repræsenterer en konservativ, antikiserende holdning. Stavemåden blev indrettet efter den norm som han fandt realiseret i Holbergs senere skrifter, specielt Epistlerne, hvis ortografi blev analyseret som baggrund for komedieudgaverne. Andre 1800-tals udgivere som A.C. Boye (1843, 1852) og Chr. Molbech (1843, kun de første fem komedier i et kuldsejlet projekt) valgte en mere moderne ortografisk iklædning, væsentlig svarende til mønsteret i Molbechs ordbøger, *Dansk Haand-Ordbog* 1813 og *Dansk Ordbog* 1833, og denne linje – med en nærmest Molbechsk ortografi – blev i det tyvende århundrede fulgt af Carl Roos (Festudgaven 1922) og delvis også Hans Brix (1922-23). »Texten har Krav paa at bevare en saadan Fjærnhed i Tonen, at den intet mister af sin gammeldags, morsomme Ynde« (Roos). En ajourføring med en i det væsentlige helt moderne ortografi foreligger ved det nittende århundredes slutning i Jul. Martensens interessante – og kontroversielle – 13-binds udgave (1897-1909), der tillige udmærker sig ved som den første at lægge de ældste Hans Mikkelsen-tryk af de første 15 komedier (1723-25) til grund i stedet for optrykket eller den helt ændrede form

i *Den Danske Skue-Plads* 1731, som hidtil var benyttet. Det er først i det tyvende århundrede vi får en tekstkritisk udgave med nøjagtigt optryk af originaludgaverne og varianter fra senere optryk som led (bind 2-4 og 17) i Carl S. Petersens tidligere nævnte store udgave af *Samlede Skrifter*, en tekstudgave uden kommentarer, men altså med fyldigt apparat, varianter og tekstkritik.¹ Fra de senere års Holbergudgivelser kan man ved siden af Billeskov Jansens Liebenberg-baserede 3-bindsudgave fra 1984, i udvalg og enkeltudgaver notere – som i Shakespeare-filologien – eksempler på både »old spelling« og »modern spelling editions«. Det første i Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs udvalgte 6 komedier (ved Jens Kr. Andersen, 1994) med optryk af originalerne, det sidste i Dansk lærerforeningens udgave af *Erasmus Montanus* (ved Thomas Bredsdorff, 1992), der argumenterer for og altså vælger en helt moderne ortografisk form. Udgaven afløste Alf Henriques' udgave med den originale 1731-ortografi. Det er vel et spørgsmål hvor stor en barriere den vekslende ortografi i de gamle udgaver frembyder for moderne læsere. Barrieren er i hvert fald klart mindre her end fx ved Shakespeare-udgivelser med originaltrykkenes fra det moderne skriftbillede undertiden meget afvigende stavemåder. Derfor kan man også ved udgaver med et bredere sigte formentlig godt benytte den gamle ortografi, som det også er sket, selvom en modernisering kan være en mulighed her. Det følger af sig selv at en eventuel kommende kritisk udgave af komedierne nødvendigvis må følge de originale tryk, ligesom Carl S. Petersens udgave og DSL's udvalg.

Den normalisering som ældre og nyere udgivere har praktiseret med hensyn til komedieteksternes ortografi, gik i den ældre editionspraksis (Rahbek, Boye) også videre end til det rent ortografiske. Afvigende holbergske former og konstruktioner blev rettet vilkårligt for at bringe teksten nærmere til en »korrekt« sprogform. Pluralisformer som *Blader*, *Fader*, *Hatter*, *Penger* blev ændret til *Blade*, *Fade*, *Hatte*, *Penge*, den *Donaustrømmen* i Collegium Politicum-scenen i *Den politiske Kandestøber* til den *Donaustrøm*. Her strammede Liebenberg kravene. I den redegørelse for 1847-udgavens principper som indeholdes i forordet til bind 8, bandlyses enhver vilkårlighed i tekstbehandlingen, »navnlig alle saadanne Forandringer, der skulde have til Hensigt enten at lempe Udtrykket efter vor Tids Sprogbrug, eller at skabe en konstig Conformitet i Sprogformen.« Men som nævnt normaliserer Liebenberg selv ortografien og med den undertiden også holbergske ordformer eller udtaleformer som fx *Græker* (*Jacob von Tyboe* 3. akt 4. scene), hvor de gamle tryk har *Græcker* (*Grækker*), formentlig med gammel kortvokalisk form. – Også

Martensen retter i sin moderniserende udgave i vid udstrækning holbergske ordformer og bøjningsformer.

En ting er ortografien. Noget andet er de tekstfejl og -forvanskninger og irregulære former i øvrigt som i vekslende mængde findes i de gamle tryk, og som stiller enhver udgiver af komedierne – ligesom af andre især tidligere holbergske tekster – over for vanskelige tekstkritiske overvejelser.

Blandt det tyvende århundredes udgivere har Hans Brix i et par studier givet bidrag til en behandling af problemerne i denne forbindelse, i afhandlingerne »Tekstkritiske Bemærkninger til 25 af Holbergs Komedier« (*Edda VI* (1916) 312-55) og »Iagttagelser over de ældste Tryk af Holbergs Komedier« (*Analyser og Problemer I* (1933) 249-80). Den sidstnævnte afhandling, der bl.a. afdækker de spegede forhold ved Phoenixbergs eftertryk af den første komedietomes anden edition, analyserer indledningsvis de fejlmuligheder og fejlkilder som udgivere må have i mente ved tekstetableringen. Der kan være tale om fejl dels ved afskriveres (kopisters), dels ved sætteres og korrektørers afvigelser fra et forlæg eller indgreb i teksten, men også om forvirringer og fejl der stammer fra forfatteren selv, opstået ved Holbergs bekendte hurtige og ofte skødesløse arbejdsmåde. Brix' analyser er ikke opmærksom på en fejltype i processen frem til den trykte tekst som er antydnet af Carl S. Petersen i tekstkritikken til *Barselstuen* (SS XVIII,2 93), og som jeg – supplerende – kort skal omtale her. I 4. akts 2. scene får Troels pålæg af Corfitz: »Gak først hen til Cantoren M. (: Monsieur) Gottard« og svarer i en senere replik: »Jeg vil hente Monsieur Gottard, som Hosbond bad mig om.« Ordet *hente* er som konteksten viser, en oplagt fejl; det findes kun i den ældste udgave og eftertrykket (henholdsvis 1724 og 1725) og rettes i *Den Danske Skue-Plads* 1731 til det genoptagende *hen til*. Det forkerte ord kan være indkommet ved fejlhøring (*hen til*, talesprog *hen te*). Vi kan altså her have et tilfælde af nedskrivning efter diktat, enten det nu er forfatteren selv der har dikteret til en skriver, eller der foreligger som trykgrundlag en genpart nedskrevet efter en anden skrivers diktat. Også andre steder forklares rimeligt ad denne vej. I 3. akt 1. scene (som kun findes i de to ældste tryk) siger en af visitdamerne: »Saa er det best, at de vi packe os« – den dikterende kan have trukket lidt på at: *at-te*, gengivet af den nedskrivende som anført.² Iagttagelsen er af betydning for tekstkritikken. Antager man at den mærkelige form *troer* i Troels' replik i *Barselstuen* (I 2) »troer jeg Vidne paa din Mund« skyldes fejlhøring af dikteret tekst, kan der ikke være tvivl om at den rette læsemåde må være *tog* (*toeg*),

som ordet er ændret til 1731 og 1742, og ikke *taer*, som Carl S. Petersen optager fra eftertrykket 1725, eller *fører*, som Hans Brix foreslår 1916, eller *havde*, som han optager i sin udgave 1922. – Om de Brix'ske konjekturer specielt i 1916-afhandlingen skal jeg i øvrigt her kun bemærke, at det er en broget blanding af særdeles skarpsindige og – må man have lov at sige – mere vilkårlige og unødvendige forslag. Af de i alt ca. 125 rettelser og konjekturer der drøftes, er da også kun de to trediedele optaget i udgaven 1922. Flest rettelsesforslag og her flere virkelig gode er givet til 3-akteren *Den Stundesløse*.³ Komедien, hvis tekst har mærker af en omarbejdelse fra et oprindeligt 5-akts stykke, byder på en række af de besværlige tekstforvanskninger og dunkle steder, kritikkers »cruces interpretum«, vel flere end nogen anden holbergsk komedie.

»Naar man behandler Holbergske Tekster, er det selvfølgelig af største Vigtighed, at man studerer hans og Tidens Stil og Udtryksmaade«, fastslår Brix indledningsvis i den nævnte afhandling (1916). Det indlysende krav har den moderne udgiver bedre muligheder for at honorere med de leksikografiske hjælpemidler der er kommet til i løbet af det tyvende århundrede, først og fremmest jo *Ordbog over det danske Sprog* I-XXVIII 1919-56, med *Supplement* I-V 1992 ff., og specialordbogen over Holbergs sprog, *Holberg-Ordbog* I-V 1981-88 (i det følgende ODS(-S), HolbO). Jeg skal her med denne baggrund give et par supplement og korrektioner til den holbergske tekstkritik, med særligt henblik på redaktionen i *Samlede Skrifter*,⁴ og jeg bør nok forudskikke den bemærkning at det følgende mest angår tekstlige detaljer, om man vil: »pedantiske« tekstkritiske overvejelser uden større betydning for teksttolkning og tekstforståelse. (Lidt mere substans i så henseende vil man finde i det følgende afsnit »Til kommentaren« nedenfor). En drøftelse af de for udgivere noksom bekendte holbergske cruces kan ses fx hos Brix (1916) eller i HolbO under relevante opslag som *Fehl-Dievel*, *Kalloepers*, *smaa dalier* ofl.

Selv for særdeles velbevandrede Holbergkendere kan det være vanskeligt umiddelbart at identificere hvad der hører til Holbergs og Holbergtidens sprog. I Leonoras replik i *Det lykkelige Skibbrud* (II 4) »Saa! Tracterer I det med saadan Kaaldsindighed?« mener Brix fx at den absolutte brug af adverbiet *saa* er uden hjemmel hos Holberg, det lyder for moderne i hans ører, og han retter til »Saa tracterer I osv.« Specialordbogen kan imidlertid attestere denne anvendelse af ordet med flere paralleleksempler fra komedierne (*saa* 12.1, i ODS er det først bevidnet hos Oehlschlager); denne rettelse er da heller ikke set uden for Brix' udgave 1922.

Men det er naturligvis især de forældede, ikke længere kurante ord og udtryk der byder på faldgruber for udgiverne, som kan være tilbøjelige til at deklarere trykfejl eller tekstforvanskning på et for usikkert grundlag.

I børsakten i *Den 11. Junii* slutter 6. scene med en replik af den falske mægler Trækholdt: »Nu maa jeg forlade dem (: Dem) lidt, i gode Mænd, til Børs-Tiden er ende.« Stedet som står uantastet endnu i Rahbeks udgave af komedierne i *Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter* I (1804), rettes af senere udgivere til »er ude« (*Dramatiske Skrifter* ved J.C. Lange 1832) eller »er endt« (Boye, Roos) eller »er til Ende« (Liebenberg, Martensen, Carl S. Petersen). Men den her foreliggende prædikative brug af *Ende* er kendt ikke blot fra ældre dansk (Kalkar har et Vedelcitat), men også fra norsk og behøver altså ikke at udbedres (HolbO *Ende* 5.1, *Norsk Ordbok* ved Alf Hellevik ofl. 1966 ff. II.*ende*).

I *Jacob von Tyboe* 4. akt 6. scene (5. scene i 1731-udgaven) vil Stygotius' tjener Jens franarre Tyboes tjener Christoffer hans fyldte pung, »thi hand er eengang saa stoor som min« står der. Her er i det andet efterholbergske Høpffnerske optryk (1788) *hand* blevet til *den*, og således trykkes stedet af Rahbek. Senere udgivere retter efter Boye til *hans*, dog ikke Carl S. Petersen i monumentaludgaven. Det er en ganske smuk konjektur, umiddelbart set en forbedring af teksten. Imidlertid er den nu kun dialektale brug af pronominet med tingsord som korrelat så vel dokumenteret hos Holberg at en rettelse er betænkelig, udgiverne bør derfor moderere deres hovedpassion! Man husker fx Jeppes klage (I 3) over Mester Erich »hvilken min Ryg icke kand tencke paa uden hand maa græde«, og i *Barselstuen* (IV 4) får Corfitz sin fratagne hat tilbage med ordene: »See der har i (: I) ham da!« (HolbO *han* 1.4, jf. ODS II.*han* 1.4).

Lidt mere subtilt er følgende: Et par steder i komedierne forekommer en uregelmæssig konstruktion i et komplekst verballed hvor et modalverbum i præteritum efterfølges af præteritum i stedet for infinitiv af verbet *have* (+ participium): Arv i *Jean de France* II 4: »der skulde I havde seet en artig Dantz«, Henrich i *Mascarade* I 9: »(vi) skulle (...) let havde bildet den gamle ind« osv. Stedet normaliseres i udgaverne, i det sidste tilfælde støttet af en variant (*havde* > *have*) i optrykket 1742. Der er imidlertid også andre eksempler på denne konstruktion i det holbergske corpus, og man kan konstatere en vis sammenblanding, måske begrundet i lydligt sammenfald, af infinitiv- og præteritumformen af *have*, i det samlede materiale (HolbO *have* 13, sp.1200,43 ff., jf. sp.1216,3 ff.). For en konservativ tekstbehandling vil det da formentlig være rigtigt at afstå fra rettelse også i dette tilfælde.

De sidste citater, hvor Carl S. Petersen også har undladt at rette, giver eksempel på de mikrofilologiske overvejelser som udgivere stilles over for, især hvor tekstgrundlaget for de første femten komedier som i *Samlede Skrifter* er de ældste Hans Mikkelsen-tryk (1723-25) og ikke *Den Danske Skue-Plads* 1731. Der er åbenbart flere tekstfejl og irregulære former i originalerne, og en del er rettet i de følgende optryk. Carl S. Petersens praksis i komediekritikken er som det er fremgået, den forsigtige udgivers. Han er her ligesom i sit principielle valg af førstetrykkene som tekstgrundlag i pagt med nyere tekstkritiske grundsætninger som de herhjemme fx praktiseres i den store Kierkegaard-udgave (*Søren Kierkegaards Skrifter*, udgivet af Søren Kierkegaard Forskningscenteret, 1 ff., 1997 ff.).⁵ I redegørelsen for udgivelsesprincipperne i det vægtige forord til SS (bd. 1, 1913) præciseres det at fejl og ufuldkommenheder der kan skyldes forfatteren selv og hans måde at arbejde på, ikke rettes, og i redaktionen af komedieteksterne får en række formentlig holbergske distraktioner som almindeligvis korrigeres, lov at blive stående, med en tekstkritisk note. Således navneforvekslinger i replikoverskrifterne som når en af Studenstrups replikker i *Den 11. Junii* 5. akt 9. scene tillægges Skyldenborg eller den pudsige kontamination af de to navne i formen *Studenborg* i en replikangivelse i samme akts 5. scene. Tilsvarende er udgiverens tolerance over for irregulære former stor, undertiden vel diskutabel, når fx forskrevne ord med reversalfejl som *Kieserens* (for: *Keiserens*), (*Jaulosie* for: *Jalousie*) i *Ulysses von Ithacia* (I 4 og Prolog) beholdes i teksten med sic («saal.«)-antegning i kritikken.⁶ Omvendt er der dog også fejlgreb hvor en autentisk ældre form eller frase er opfattet som trykfejl og rettet eller unødvendigt forsynet med trykfejlforbehold. Til eksempel: præteritumsformen *trok* i *Hexerie eller blind Allarm* (I 1) er normalform hos Holberg ved siden af svag bøjning, medens formen med *a* er sjælden, og forbeholdet i tekstkritikken altså overflødigt. I *Uden Hoved og Hale* (I 1) rettes udtrykket »som icke seer ilde« unødvendigt efter 1731-udgaven til det nu almindelige »seer ilde ud«; den absolutte brug af verbet i denne forbindelse er sikkert hjemlet hos Holberg og i ældre sprog overhovedet (HolbO *see* 12.1, ODS *se* 12.2). Og der kunne nævnes flere lignende tilfælde.⁷

Der er i de holbergske tekster som bekendt spredte mærker af det norske modersmål som må have været mærkbart i hans talesprog hele livet, men som han (eller måske sættere eller kopister) i nye udgaver søgte at fjerne. De tidlige skrifter og her også *Peder Paars* og komedierne med deres talesprogsgengivelse er utvivlsomt de steder der giver størst udbyt-

te for den der søger at identificere norske træk, i ordforråd, morfologi og syntaks. I det første af vore eksempler på formentlig unødvendige konjekturen ovenfor indgik der en norsk parallel i argumentationen, og man bør naturligvis holde denne forklaringsmulighed åben ved bedømmelsen af afvigende former eller udtryk. En holbergsk hapaxform som *Slyngere* (for det almindelige *Slyngele* eller *Slyngle*) i skændescenen i *Jean de France* (IV 6), bevaret i alle også efterholbergske høpffnerske optryk, men rettet i nyere udgaver fra Rahbek og fremefter, har således paralleller i norske dialekter og opfattes både i ODS og HolbO som en sjælden sideform der ikke automatisk bør rettes (se Ivar Aasen. *Norsk Ordbok* 1873: *slyngjar*). Som et særnorsk træk har man også opfattet den fra moderne dansk undertiden afvigende brug af *der* og *det* i de såkaldte upersonlige konstruktioner og som formelt eller foreløbigt subjekt: *der* (: *det*) *banker*), *det* (: *der*) *er dem der mener* osv. Den moderne fordeling af adverbium og pronomen i disse forbindelser er dog ikke helt gennemført i samtidens sprog, brugen vakler både hos Holberg og hans danskfødte samtidige (se *Danske Studier* 1960:19 ff.). Under alle omstændigheder: det forbehold Carl S. Petersen i tekstkritikken tager over for udtryk som (*Den Vægelsindede* III 1) »jeg bilder mig ind, der er gaaet saaledes til« eller (*Barselstuen* I 2) »Er det noget at see?«, er derfor overflødig, og rettelsen *der* > *det* i følgende citat (*Mascarade* II 4) »der er dog haardt at tvinge en til at gifte sig mod sin Villie« unødvendig selvom den støttes af læsemåden i 1731-udgaven (HolbO I.*der* 6). I denne forbindelse kan nævnes en sikkert også unødvendig syntaksrettelse som Carl S. Petersen og flere ældre og nyere udgivere foretager i en Pernille-replik i *Den Stundesløse* (I 11) »Men om saa var, ikke han var fornøyet med hende« > »han ikke var osv.« (optrykket 1742 har også normaliserende »at han ikke var«). Der gælder lidt andre regler for placeringen af det nægtende adverbium i Holbergs og samtidens sprog. Særlig karakteristisk for Holberg og vistnok et udtryk for det bergenske substrat i hans sprog er en tendens til fremrykning i visse sætningstyper (*Danske Studier* 1960:28 f.). Den anførte sætning har i øvrigt paralleller i danske dialekter (smst. 1936:165).

Jeg skal endnu knytte et par kommentarer til nogle irregulære former der er bevaret i tekstredaktionen i *Samlede Skrifter*. I de ældste komedietryk og også stedvis i *Den Danske Skue-Plads* 1731 optræder en række åbenbart uregelmæssige pronominalformer med tilføjet eller eventuelt manglende (apokopet) -e. Levemanden Apicius (*Den Vægelsindede* II 3) glæder sig til »En Ret Fisk med sine rette Suppe«, bøddelen i Slesvig

er gentil med »støbte Sølvknapper i sine Kiøle« (*Gert Westphaler* II 4), Studenstrup vil nødig skære sine Sølvknapper »af mine Kiøle« (*Den 11. Junii* V 9), der tales om »Vore dydige Sviegerske« (smst.) ofl. Omvendt med apokoperet form i »min blotte Knæ« (*Jeppes paa Bierget* II 2), »min Knæ« (*Juele-Stue* 8. scene), »sin Ord« (*Den 11. Junii* I 4), »min Støvler« (*Barselstuen* II 6), »sin Been« (*Henrich og Pernille* I 4, 1731). Formerne er med undtagelse af hiaten rettet i de senere optryk. Det må da her som i andre tilfælde overvejes om sådanne variationer ligger inden for en rimelig tolerancetærskel for ortografisk vaklen, eller om der er tale om rene trykfejl eller inkurier, som i øvrigt optræder i mængde. Grænsen er svær at drage. Carl S. Petersen har altså valgt ikke at rette, dog ikke helt konsekvent, med forbehold i tekstkritikken (»saaledes«, »maaske blot Trykfejl«). Der kan også godt argumenteres for denne position i en tekstkritisk udgave. De apokoperede former er ikke uden paralleller i samtidens sprog og hjemlet i talesprogsprægede tekster (se ODS *sin*). Hvad *e*-formerne angår, nævner HolbO (artiklen *sin*) den mulighed at der i præpositionsforbindelser kunne være tale om en gammel dativform, kendt også fra dialekter. Formerne kan også ses på baggrund af den almindelige vaklen og usikkerhed i kongruensbøjningen, med udbredt apokoperingstendens i talesproget især ved adjektiver på *-ig*, *-en*, *-er* ofl. og heraf følgende omvendte former med falsk *e* som i »en fattige Tiener« (*Henrich og Pernille* II 4, normaliseret > fattig i 1742, men hverken rettet i SS eller af Liebenberg eller Roos).⁸ – Former med *e*-tilskud, kendt i udfærdigelser af dialekttalende fra dialekter med apokope, forekommer hos Holberg i andre enkeltstående tilfælde, fx ved substantiver, og rettes normalt i optryk og nyudgaver. Hans debutarbejde, *Introduction til de fornemste Europæiske Rigers Historier* (1711), der er en sand prøveklud på irregulære former og i det hele taget vaklende ortografisk praksis, giver her eksempler som *hans eene Fode, sine adspreede Folcke, adskillige lærde Mænd*. Formerne er rettet i 1728-udgaven, men står urettet og mærkeligt nok ukommenteret i SS. I HolbO rubriceres de som formentlige trykfejl. Man kan imidlertid overveje om fejlen her skyldes autor selv. At det er Holberg selv der bærer ansvaret for en forvansket propriumsform som *Galte* for *Galt*, kan der næppe herske tvivl om. Christian den Fjerdes uheldige admiral Peder Galt – dødsdømt og henrettet efter en sømilitær fadæse i 1644 – omtales både i *Introduction* (SS I 284), *Dannemarks og Norges Beskrivelse* (V 391) og *Dannemarks Riges Historie* (VII 628), alle steder med den nævnte forlængede form (*Peder Galthes*). Formen rettes eller anføres ikke i SS, i Rahbeks men ikke i Levins optryk af *Dannemarks Ri-*

ges *Historie* er den korrekte form indsat. Og der er tilsvarende eksempler på vaklen i navneformer i det egenhændige materiale: kollegaen teologiprofessor C.L. Scheidt omtales i et votum fra 1743 som professor *Scheidte*, medens omvendt professor Marcus Wøldike bliver til *Woldeck* (UtrHolb 27).

Holberg har selv, i fortalen til sine *Orthographiske Anmerkninger* (1726) i en passage citeret af Carl S. Petersen i indledningen til *Samlede Skrifter*, åbent erkendt den sproglige usikkerhed han måtte konstatere hos sig selv da han efter flere års udlandsophold skulle »skride til solide Ting« og begynde som dansk forfatter. De eksempler han nævner på sin sproglige uformuenhed, er dels en sammenblanding af tysk og dansk i ordforrådet (det var i vid udstrækning tyske kilder der blev benyttet som afsæt for de første bøger), dels også den mangelfulde ortografi: »(jeg) kunde (..) ikke hitte paa Ordene, viste ej heller at orthographere dem ret.« Det er rimeligt at antage at Holberg selv eller hans kopister, som han »har forført at skrive lige saa galt«, bærer noget af ansvaret for det ortografiske uføre i de første værker som Carl S. Petersen giver eksempler på i fortalen til SS. Om den almindelige typografiske standard i de første bøger – og linjen kan godt trækkes op til Hans Mikkelsens komediebind – udtaler Carl S. Petersen i øvrigt at den er klart ringere end hvad man finder ikke blot i samtidige tryk fra andre officiner, men også i andre produkter fra de trykkerier Holberg benyttede i sine første bøger.

Der ligger ikke i Holbergs ytringer om sin manglende retstavningskompetence nogen antydning af at der skulle være tale om særlige problemer ud over dem der naturligt kunne forklares ud fra manglende skoling og de mange års fremmedsprogspraksis. Formodninger herom har dog tidligere været fremsat. For nu snart et halvt århundrede siden ventilerede historikeren Victor Hermansen på baggrund af en række fejlskrivninger og inkurier i det sparsomme egenhændige materiale den teori at den store komediedigter har lidt af en lettere form for dysleksi, ordblindhed (artiklen »En ordblind Konge« i *Medicinsk Forum* IX 1956, 33 ff.). Hermansen anfører fra de egenhændige udfærdigelser – breve, universitetsvota og -regnskaber – en ikke ret lang, men heller ikke fuldstændig, liste over tilsyneladende dyslektiske fejl: reversaler, bogstavforvekslinger eller -udeladelser m.m. Senere fremdraget materiale fra universitetets arkivalier giver nogle yderligere eksempler på sådanne holbergske inkurier (UtrHolb 26 f.). Der er som det fremgår af tekstkritikken til SS, heller ikke mangel på den slags fejltyper i de trykte skrifter, især i de tidligste eller tidligere værker. Man skal dog, mener jeg, ikke presse dette

synspunkt. Det egenhændige materiale er meget spinkelt, og de mange mærkelige og i senere udgaver rettede former i de gamle tryk, fx reversaler som *go*, *belv* (= og, blev) og fra komedierne fx *Undgommen* (= Ungdommen, *Mascarade*, tekstkritik til SS III 248,31), *Perlline* (= Pernille, *Den Stundesløse*, tekstkritik til IV 554,3), jf. også ovenfor *Kieserens*, *Jaulosie*, kan jo utvungent ses som banale sætter-»tyrkfejl«, kendt til alle tider. (Tilsvarende eksempler forekommer i optrykkene hvor de gamle tryk har tjent som forlæg: *Simle* i *Den Vægelsindede* (1724) I 2 bliver til *smile* i 5-aktsstykket 1731 (I 6), *lade* i *Kilde-Reysen* III 8 til *adle* i *Den Danske Skue-Plads* 1731, se Ehrencron-Müller II 185). Det man kan konstatere som faktum, er en usikkerhed hos Holberg over for svagtryksstavelsen -e når han skal gengive navneformer hvor skriftbilledet ikke som ved det almindelige ikke-proprie ordstof er fæstnet i hukommelsen: *Galt* bliver til *Galthe*, *Scheidt* til *Scheidte*, *Wøldike* til *Woldeck*, se ovenfor.⁹ Det er fristende at se denne usikkerhed som baggrund også for enkelte andre påfaldende former i det holbergske corpus, således den vaklen og tilsyneladende sammenblanding i brugen af pronominerne *det* og *dette* der forekommer nogle steder i de trykte værker (HolbO *denne*), og man vil have den in mente ved bedømmelsen af de pronomenerformer der var udgangspunkt for denne ekskurs.

Moralen af det anførte – den pernitte diskussion af ortografiske detaljer ville givetvis have stemt assessor Holberg højst satyrisk! – er i øvrigt den ikke overraskende (jf. Aage Hansen i *Danske Studier* 1954:54): varsomhed i tekstkritikken, også hvor det drejer sig om bøjningsformer, ordformer, syntaktiske afvigelser, i tekster hvor sproget endnu fluktuerer så meget som tilfældet er her, og hvor der som i komedierne er tale om en sammenblanding af talesprogets og skriftsprogets former.

Til kommentaren

Der er helt siden Boyes udgaver (1843, 1852) tradition for at knytte punktcommentarer til tekstudgivelsen. Hos Boye er der dog især tale om realkommentarer, oplysninger om kulturelle forhold og aktuelle hentydninger o.l. Grundlaget her var lagt af biblioteksmanden E.C. Werlauff med hans *Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs Lystspil*, 1838 (udvidet udgave 1858). Men allerede filologen Israel Levin havde (1841) i anledning af en påtænkt komedieudgave fremhævet nødvendigheden og-

så af oplysende ordfortolkninger »for at give (teksten) en fuldkommen levende Forstaaelighed« (citeret efter Ehrencron-Müller II 252). Og Liebenberg giver i fodnoter til teksten foruden realkommentarer en række ordforklaringer i sine udgaver, mange flere end Boye.

Med hensyn til filologiske kommentarer indtager Chr. Molbechs udgave af de første fem komedier (1843) en særstilling. Molbech bringer meget udførlige ordkommentarer og -forklaringer som fodnotestof. Holbergske udtryk og vendinger der afviger fra datidig sprogbrug, annoteres, ofte dog på en noget skolemesteragtig korrigerende måde. Pluralisformen *Elskove* (»Herrens andre Elskove« *Den Vægelsindede* (1731) II 4) karakteriseres fx som »en ikke blot usædvanlig, men utilladelig Form, en afgjort Sprogfeil.« Det hedder gentagende om komediernes udtryk og former: »Talebrugen fordrer nu«, »rigtigere« o.l., ofte uden egentligt blik for eller hensyn til at der er tale om en tidligere almindelig sprogbrug. Molbechs stort udbyggede, interessante men sproghistorisk lidt svagt funderede filologiske kommentar blev da også skarpt kritiseret af Levin, som efterfølgende selv leverede stof til Liebenbergs udgaver.

Det tyvende århundredes fyldigste komediekommentar blev givet af Carl Roos i de tre komediebind i Festudgaven 1922. Roos samler hele det foreliggende materiale fra tidligere udgaver og enkeltstudier. Den filologiske kommentar er her i vidt omfang udskilt i en særlig ordliste over »Fremmedord, forældede Ord og Ord i usædvanlig Betydning«. Ordlisten, der er redigeret for hvert bind, er tænkt som en første hjælp, medens særlig vanskelige eller prekære steder kommenteres løbende. Ordlistene er også kendt fra nyere enkeltudgaver af komedier (Dansk lærerforeningens udgaver af *Erasmus Montanus* ved Alf Henriques og Thomas Bredsdorff).

Den sproglige kommentar til de gamle tekster som vi her skal dvæle lidt ved, er selvsagt med den voksende tidsafstand stedse mere påkrævet. Ord og udtryk som det ikke var nødvendigt at forklare, og som står ukommenteret i det nittende århundredes udgaver, må nødvendigvis annoteres i det tyvende, for ikke at tale om det enogtyvende århundredes Holbergbind, fx *vittig* (i betydningen »klog, forstandig«, *Jeppe paa Bierget*), *pæn* (i betydningen »knibsk, ærbar«, fx *Den Vægelsindede*), *Simle*, *Lædike* o.l. Det første ordpar illustrerer det klassiske kommentatordilemma ved udgivelsen af ældre tekster: ved de forældede, aktuelt uforståelige ord er behovet for filologisk kommentering indlysende, men i mange tilfælde har tidsafstanden blot bevirket en forskydning i ordenes betydning som let overses.

Et af de »vanskelige«, hyppigt forekommende Holbergord er verbet *haabe*. Det har i ældre sprog og altså hos Holberg foruden den moderne betydning også betydningen »antage, forvente, regne med«. Ordet er i udgaverne i nogle tilfælde forsynet med en kommentar, men ofte er den vigtige betydningsnuance ikke annoteret. Således fx Venus' retorsion i prologen til *Ulysses von Ithacia*: »Dersom Jupiter var saa jaloux som Vulcanus, saa haaber jeg (: antager jeg, vil jeg tro), vi fick ogsaa nogle Historier at høre om hende (: Juno).« Eller i *Den 11. Junii* (II 1) hvor Heinrich siger til den netop ankomne Studenstrup der glæder sig over at finde bekendte navne i hovedstaden: »jeg haaber (: tror, kan tænke), der er ingen Gade udi Kiøbenhavn, hvor mand skal kunde finde et stykke 16 (: hen ved, ca. 16, se HolbO *Stykke* 8) Lisbeder.« Roos medtager i den nævne ordliste også *haabe* i den ældre betydning, men læserne lades da lidt i stikken i de enkelte tekster. Når ordforklaringerne, som det oftest er tilfældet, er indarbejdet i den løbende kommentar, burde ideelt set alle steder med den ældre betydning anmærkes. HolbO giver her (*haabe* 1-2) et fyldigt materiale til belysning af ordets forskellige betydningsnuancer. Men som ordbogens brugere vil vide: man får ikke nogen fuldstændig registrering af forekomsterne i de forskellige skrifter, ikke alle steder kan slås op. Ordbogen er ingen konkordans og har ikke haft elektroniske corpora til rådighed.

Der kan i den løbende tekst plukkes mange eksempler hvor en betydningsforskydning vil skabe barrierer for den præcise forståelse. Jeg nævner et par andre for den moderne læser – eventuelt også kommentator – formentlig upåfaldende steder: Når den robuste kandestøberkone i 2. akts 2. scene reagerer på værtens vægring ved at sætte Herman på plads med ordene: »Saa tør jeg giøre det selv« – så er det ikke fordi hun har behov for at forsikre sig selv og omgivelserne om at hun besidder det fornødne mod, men meningen må være: »så må jeg, kommer jeg til at giøre det selv« (HolbO *tør* 4.1). I Jeppe's replik i 1. akt 3. scene – båret af afmægtig harme – »Nu gaaer den Soe ind, og æder Froekost« vil læseren eller tilskueren i dag automatisk registrere to vulgærisme. Men faktisk er det kun skældsordet og ikke verbet (i denne kontekst) der tilhører datidens lavsprogsvokabular (HolbO *æde*, *spise* 2). Andre forkerte associationer vil melde sig ved adjektiver som *dydig*, *from*. Polidor i *Det Arabiske Pulver* er en *dydig Mand* (11sc.), Nille klager over hvilken *from Mand* hun har mistet, da hun tror Jeppe død (V 1). Begge ord har som positivt karakteriserende adjektiver en anden og videre betydning end den nuværende mere specialiserede (HolbO *dydig* 1, *Dyd* 3.2, *from* 1). – Det må

afhænge af kommentarens hele sigte om man vil og kan gøre opmærksom også på sådanne nuancer som i de her sidst anførte eksempler. I en kritisk standardudgave som også skal tjene til studieformål, vil en lidt bredere kommentering kunne komme på tale. En kommentering der ikke blot registrerer de oplagte tilfælde af betydningsforskydninger som her ved *haabe* og *turde*, men også er opmærksom på tekstens imponderabilitet såsom ordenes stilpræg og de nuancer der kan være lidt sværere at indfange som ved de nævnte adjektiver. Ingen af disse er med i Roos' ordlister. Men det kan noteres (bifaldende) at DSL's komedieudvalg (1994) har ofret en note på Nilles replik i *Jeppe paa Bierget V 1*.

For den moderne Holbergkommentar er der også andre hjælpemidler end de leksikografiske standardværker. Der findes som bekendt for næsten alle Holbergs skrifter en nogenlunde samtidig tolkning i de eksisterende oversættelser, især til tysk (jf. Vivian Greene-Gantzberg i *Danske Studier* 1988:83). Hvad specielt komedierne angår, har man en løbende række tyske oversættelser fra 1740'erne og 50'erne, der efterhånden omfatter alle komedierne. Hovedoversætterne er J.G. Laub, der tegner sig for de fleste stykker, men hvis præstationer i øvrigt blev stærkt kritiseret i samtiden (Roos 1922:22 ff.), og G.A. Detharding, den sidste søn af en af Holbergs kolleger, den fra Tyskland indkaldte medicinprofessor G. Detharding. Benyttet med forsigtighed kan oversættelserne give nyttige vink om den rette forståelse. Således i det næste sted der skal drøftes.

Det er i *Jean de France* (IV 6) hvor den næsvise galloman spotter sin svigerfader for hans gammeldags klædedragt: »blev icke den Kiole, I har paa, giordt til den forrige Jubelfest?« Stedet forklares vistnok af alle udgivere efter Werlauff, som dog tager et vist forbehold (1858:67), som refererende til reformationsfesten 1717, altså den nærmest forudgående jubelfest, 200-året for Reformationen. Men situationen og den komiske overdivelse forudsætter nødvendigvis et større tidsspand end denne udlægning indebærer (komedien er fra 1723). For den moderne sprogfølelse er der ingen problemer i den rimeligere forklaring som HolbO giver, nemlig jubelfesten 1617 (*Jubelfest 2, forrig 4*), og denne forklaring støttes også af den gamle tyske oversættelse fra 1741 (Detharding i J.C. Gottsched. *Deutsche Schaubühne* II): »das erste Jubelfest«. Betydningen »næstsidste« af det involverede adjektiv er imidlertid sent udviklet i dansk (se ODS-S *forrig 4*, der medtager Holberg som et tidligt isoleret eksempel) og har ikke været aktuel for Werlauff og det nittende århundredes kommentatorer. Det er problemet! Men specialordbogen har altså med et andet Holbergcitat i ryggen ment at kunne statuere en tidlig og

altså – det må indrømmes: ellers isoleret forekomst af denne betydning. En anden måske mere plausibel tolkningsmulighed som kunne være nævnt i ordbogen, er at betegnelsen *Jubelfest* kunne hentyde til 100-året for Reformationens indførelse i Danmark, dvs. 1636,¹⁰ og *forrige* således have den almindelige betydning »næst foregående, sidste«, der også kan bruges mere ubestemt »uden forestilling om noget nærværende af samme art« (HolbO *forrig* 3, den tyske oversættelse fra 1741 kunne også føres i marken her).

De hidtil anførte kommentarer til kommenteringen har med ordbetydningerne at gøre. Vigtigt er det også for den filologiske punktcommentar at være opmærksom på det syntaktiske, de afvigende konstruktionsmuligheder i det ældre sprog og hos Holberg som kan have betydning for den rette tekstforståelse.

I Jeppes store monolog i komediens 1. akt (3. scene) berømmes den foregående degn på hans nederdrægtige efterfølgers bekostning: »(han var) anden Karl. Hand tog Troen over fra 12 Degne i sin Tid, saadan Stemme havde hand.« Her betyder »tog Troen fra« at degnen kunne udkonkurrere kollegerne ved at holde længe på første stavelse (ordet *Vi*) i den såkaldte trossalme (over trosbekendelsen, se ODS I.*Tro* 6.2). Dette er rigtigt forklaret i alle udgaver siden Boye 1843. Den lidt ejendommelige brug af det tilsyneladende adverbielle *over* lades uomtalt (dog ikke af Liebenberg), det er formentlig nærliggende at knytte det til verbet. Men *over* skal her læses sammen med det følgende præpositionsled så betydningen altså bliver »fra over tolv degne«. Det er en konstruktion som forekommer flere steder i komedierne og også er kendt fra 1800-tals-forfattere (H.C. Andersen *over i fjorten Dage*, se ODS *over* 23.4 og for Holberg, med en række komediecitater, HolbO *over* 16.4).

Et andet kendt komediested hvor en usædvanlig ordstilling kan spille et puds, og hvor en nødvendig forklaring mangler i vistnok alle udgaver, er følgende fra *Ulysses von Ithacia* (II 7): krigshæren rafler om hvem der skal have æren af i tvekamp at gå fjenden under øjne, og Chilian slår to sekser: »jeg vil døe paa, at det er falske Terninger. Jeg har aldrig kunnet kaste Sexer alle min Livs Tiid tilforn.« Her er udtrykket »kaste Sexer alle« med adjektivet i postposition en fast frase om terningkast med bar (her altså to) sekser. Den nemme læsning hvor *alle* knyttes til det følgende substantiv (»hele min livstid«), er forkert (HolbO *Sexer*, ODS I.*Seks* 2).

Undertiden kan det dog være vanskeligt nok at decidere og fastslå den præcise betydning af en holbergsk frase. Lad mig her til sidst give et eksempel på de uundgåelige fortolkningsdilemmaer. Jeg har tidligere

nævnt den vaklen der findes hos Holberg og i samtidens sprog i anvendelsen af *der* og *det* i upersonlige konstruktioner og udtryk med foreløbigt subjekt. Brugen af *det* for *der* i udtryk som *det er dem som mener osv.* giver vistnok (!) nøglen til den rette forståelse af følgende replik i *Jean de France* V 2. Den forfjamskede Arv svarer på forespørgsel »hvordan staaer det til hiemme?« (..) »Alting staaer mare vel til. Men det staaer noget forbandet ilde til.« Altså meningen af sidste sætning skulle være: »der er noget der står forbandet ilde til«, spillende på modsætningen mellem *alting* og *noget*. En detalje i tekstfortolkningen, men ikke uvigtig, og bestemmende for hvordan replikken skal siges på scenen. HolbO har ikke – må redaktøren af det pågældende afsnit med beklagelse konstatere – været opmærksom på de forskellige tolkningsmuligheder og kun givet den forklaring som umiddelbart melder sig, nemlig adverbial, emfatisk brug af *noget* (*nogen* 9 slutn.). Den tyske oversættelse har her en ren danisme: »Es steht alles sehr wohl zu, aber es steht etwas schlecht zu«, men i det senere optryk i *Dänische Schaubühne* IV (1750) indsættes et *auch* »es steht auch etwas schlecht zu«, der synes at støtte den her foreslåede tolkning.

Vi har i de foregående kommentarer til komediernes tekstkritik og tekstfortolkning kunnet benytte den gennemarbejdning af Holbergs sprogverden der foreligger i specialordbogen fra 1980'erne, som skulle give et solidt grundlag for arbejdet med de holbergske værker. Ordbogen er som det fremgår af det sidste eksempel (se også note 3 og 7), ligesom andre ordbøger desværre ikke uden mangler og fejl. Der er efterhånden observeret også lidt vel mange Aladdinsvinduer i det femfløjede slot! Men for nu ikke at slutte kedeligt med en noteret bet skal jeg tillade mig at runde af med et eksempel der igen viser ordbogen som et nyttigt arbejdsredskab, her også for komediernes realkommentar. Det er for gamle holbergianere velkendt at navnet *Jeppe paa Bierget* og navnet *Bierget* i *Erasmus Montanus* har affødt en livlig men egentlig futile diskussion om muligheden af at lokalisere dette fiktive *Bierg* til et bestemt sted på Sjælland. Ordbogen, der medtager hele det propriale stof fra fiktionsværkerne, giver en kort oversigt (med henvisninger) over diskussionen og supplerer med nyfundet arkivstof. Holberg, der jo fra barndommen var vant til langt højere bjerge, har utvivlsomt bidt mærke i og moret sig over lavlandets rundhåndede brug af termen. Flere sjællandske landsbyer kaldtes *Bjerget*, bl.a. St. Jørgensbjerg ved Roskilde, nu del af byen, og man kan finde betegnelsen som tillæg til bondenavn i fortegnelser over det såkald-

te corporagods der indgik i professorernes lønpulje. Her optræder således, i lister fra 1760'erne, en »Søren Kielsen paa Bierget« der, som det oplyses, »Boer paa Bierget ved Røeskilde« (HolbO *Bierg* 3). Denne parallel til Jeppe Nielsen er ganske vist altså ikke samtidig, men jo mere relevant end det jyske eksempel på navnetypen som Roos giver i sin Jeppe-kommentar, og et formentlig godt bud på hvorfra Holberg har tilnavnet til sin Jeppe.

Og hvis man spekulerer på hvorfor Jeppe's frister og drikkebroder hedder Jacob Skoemager, hvorfor netop *Skoemager*? – så har specialordbogen også et bud i den relevante artikel (*Jacob* 3.6), her dog blot i form af en henvisning til den lille dokumentsamling der kom som en forløber for ordbogen (UtrHolb 124). Her citeres et fæstebrev fra 1744 fra Holbergs universitetsgods i Torkildstrup – hen ved to mil fra Roskilde, svarende til den afstand Jeppe skulle tilbagelægge på sin påtvungne vandring! – og det fremgår at den tidligere ejer, en vis Rasmus Skoemager, har drevet smugkro, hvilken misliebig virksomhed efterfølgeren altså forpligter sig til ikke at bedrive. Der kan dog ikke oplyses noget om hvorvidt manden også florerede i 1720'erne da komedien blev til. Men hvis det var tilfældet, er det da i hvert fald en morsom tanke at Holberg kan have hørt om ham og derved være blevet inspireret til navnet på komediefiguren.

Forkortelser

<i>Dahlerup</i>	Holbergs Breve udg. af Verner Dahlerup. 1926.
<i>DSL</i>	Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København
<i>Ehrencron-Müller</i>	H. Ehrencron-Müller. Bibliografi over Holbergs Skrifter II. 1934.
<i>HolbO</i>	Holberg-Ordbog. Ordbog over Ludvig Holbergs Sprog. I-V. 1981-88.
<i>ODS</i>	Ordbog over det danske Sprog. I-XXVIII. 1919-56. ODS-S Supplement. I-V. 1992 ff.
<i>Roos</i>	Carl Roos. Det 18. Aarhundredes tyske Oversættelser af Holbergs Komedier. 1922.
<i>SS</i>	Ludvig Holbergs Samlede Skrifter. Udg. Af Carl S. Petersen. I-XVIII. 1913-63.
<i>UtrHolb</i>	Utrykte Holbergiana fra Universitetsarkivet. Udg. af Sv. Eegholm-Pedersen. 1979.
<i>Werlauff</i>	E.C. Werlauff. Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. 1858.

Noter

1. Også Liebenberg havde i 8-binds-udgaven gjort et stort arbejde med bag i hvert bind at anføre afvigende læsemåder fra de ældre tryk.
2. Aage Hansen har i et her benyttet utrykt forelæsningsmanuskript anført dette og en række andre eksempler som indicier for dikteret tekst.
3. Fx: I 2. akt 3. scene permitterer regien skriverkarlene med følgende ord: »(de) seer paa Pennene og sætter dem bag Ørene.« Brix formoder, sikkert med rette, at det er en fejl for »suer paa Pennene«, skikken med at slikke pennen ren bevidnes af et Wessel-citat (ODS *afslikke* 2). Konjekturen er ikke men burde være nævnt i HolbO. Brix' konjektur til diktatscenen (II 9) »sætte rum aaben til Titulen« for »sætte reen aaben« er også smuk og plausibel – trods HolbO *reen* 5 slutn.! Den støttes, hvad Brix ikke har bemærket, af *Don Ranudo* V 4 »lade rom aaben till deres navne.«
4. En samlet vurdering af Carl S. Petersens udgave foreligger nu i Johnny Kondrups artikel »Tekstgrundlaget for en udgivelse af Holbergs samlede værker«, i: *Holberg og det 21. århundrede*. Red. af Peter Christensen Teilmann og Gunnar Sivertsen. 2004. Heri også Per Dahl: »Betænkning over Holberg-udgaver og deres historie«.
5. Se redegørelsen for tekstbehandlingen i Kommentarbind 1 og jf. Johnny Kondrup i *Danske Studier* 1997:84 ff. Over for den traditionelle tekstkritiske maxime som fx udtrykt af A.B. Drachmann (*Dania* X 23) at »man retter de Feil, om hvilke man antager, at Forfatteren vilde have rettet dem, hvis han var bleven opmærksom paa dem« sættes nu en større tilbageholdenhed med rettelser og konjekture, man retter nødigt og kun hvor meningen kræver det: »grundtekstens historiske autenticitet prioriteres over et begreb om forfatterens intention, som under alle omstændigheder er tvivlsomt.«
6. Carl S. Petersen undlader også at rette i nogle tilfælde hvor en oplagt konjektur frembyder sig. Således fx i en Leonard-replik i *Mascarade* (III 3) »Ha ha jo Frøken« der lades uomtalt, men hvor der sikkert skal læses »go Frøken« som foreslået af Brix (HolbO *god* 7.1). Andre steder med urettet dubiøs tekst anføres konjekturemuligheder dog i tekstkritikken.
7. I prosaskrifterne ændres den almindelige sideform – også almindelig hos Holberg – *Undersat* konsekvent til *Undersaat* (*Introduction*, *Natur-* og *Folkeretten*, *Dannemarks* og *Norges Beskrivelse* og flere). Specielt i de senere skrifter (efter 1730) er der adskillige eksempler på uacceptable moderniserende rettelser og konjekture, og den tekstkritiske akribi er i det hele taget ikke på højde med de første bind inklusive komedierne. Det må dog her retfærdigvis erindres at Carl S. Petersen begyndte og gennemførte sit store for tjenstfulde udgiverarbejde på et tidspunkt hvor der hverken var en (fuldstændig) ODS eller en Holberg-Ordbog at slå op i. – Et par af Petersens fejlskud er beklageligt nok – trods forsikringen i ordbogens indledning (I xxi) – blevet optaget i HolbO, således den uholbergske intetkønsform *vaagent* for *vaaget*.
8. Bestemt for ubestemt form er en kendt type i ældre dansk, især i det 16. århundrede, se Hj. Falk og A. Torp. *Dansk-Norskens Syntax*. 1900. 85 ff. Ordbogen i DSL's udgave af Hans Mogensens *Oversættelse af Philippe de Commines Memoirer* III (1919) giver eksempler på (ental) *mine*, *sine* = *min*, *sin*.

9. Navneformerne volder i det hele taget problemer. Undertiden skriver Holberg navnene rent fonetisk, som han tror at høre dem. Navnet på en af sine fogeder, *Jessen*, gengiver han – betegnende nok med norskpåvirket lydgenivelse – *Giæssing* (Dahlerup 1926:132), og navnet *Winderslef* får formen *Wimmorble* (smst. 135), det sidste dog kun hjemlet i et aftryk af et nu tabt Holbergianum.
10. Erich Pontoppidans bekendte *Everriculum* (*Fejekost til at udfeje den gamle Surdej*) har på titelbladet: Annô MDCCXXXVI, Eccles. Danic. Jubilæo Secundo, altså: År 1736, den danske Kirkes andet Jubelår.